

Архітектоніка українського документа XVI-XVII століть: вплив на дослідження латинськомовної соціально-правової термінології

Н. В. Давиденко

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: natalidavid@ukr.net

Paper received 14.04.19; Accepted for publication 22.04.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-195VII59-01>

Анотація. У статті розглядаються особливості дослідження соціально-правової термінології в українських документах XVI-XVII ст. В контексті їх структури, компонентів, тобто відповідно до архітектоніки документів. У зв'язку з цим найбільш інформативний аналіз ґрунтується на документах основних положень: оповідання, розпорядження та санкції, які взяті з цивільного, кримінального та торгового права. Але деякі дослідження з термінологічної групи зосереджені на частинах і пунктах різних документів.

Ключові слова: архітектоніка, латинський документ, соціально-правова термінологія, термін, структура, стаття.

Вступ. Загальний масив збережених фактично документів XVI-XVIII століття, які були створені та функціонували на території України, вражає. Так, тільки у Центральному державному історичному архіві у м. Київ зберігається близько 1 млн. документів зазначеного періоду.

Значна кількість тогочасних юридичних документів творилися латинською мовою. Латинська не стала «новою» для українського діловодства після прийняття Люблінської унії – ще у XV ст. її частково застосовували у холмській, підляській та польській канцеляриях Галицько-Волинського князівства. Після утворення Речі Посполитої латинська мова поряд із руською набуває ужитку на Волині і Поділлі [7, с. 8]. Звичайно, взаємодія кількох систем права, кількох мов, що були у вжитку (загалом у XVI-XVIII століттях на території сучасної України застосовувалося близько 6-ти мов) спричинила формування нового пласту соціально-правової термінології, фіксованої латиницею і адаптованої різною мірою до норм латинської мови. Для писемних юридичних джерел того часу актуальною була взаємодія староукраїнської, польської та латинської мов. Варіант «української редакції середньовічної латини» та інтерференційні особливості саме актової мови дослідила у своїх роботах В. Миронова. Авторка зауважила ряд причин, які зумовили латинсько-староукраїнський білінгвізм актових текстів та визначила результати взаємовпливу латини та староукраїнської мов в актовій мові на морфологічному та синтаксичному рівні. Причинами цього явища стали: рівень освіченості судових писарів (тип школи та можливість здобути знань за кордоном), час початку використання та розповсюдженість латини у конкретних канцеляриях, психолінгвістичні чинники – «переважаюча первинність функції у динаміці мовної взаємодії» спричинила те, що «писар частіше переносить логіко-морфологічні категорії рідної мови, які визначають специфіку його мислення, на форму, яка є «чужою» для нього, а не навпаки», а отже актова латина фіксує обопільні взаємозміни, але переважає формально латинське відображення логіко-морфологічних категорій староукраїнської мови [6, с. 6, 10].

Змін зазнає і лексико-семантичний характер латинськомовного документа на українських теренах. Як зауважує А. Матвієнко у передмові до «Волинських

грамот» писарі судових канцелярій, звичайно, припустилися порушень умовностей офіційного мововживання, іноді додаючи «живомовних» простонародних елементів до тексту документів [2, с. 9]. Така документація у першу чергу відображала побутування мешканців певної території, тож зміст цих джерел передбачав певною мірою залучення елементів простонародного мовлення, які різнилися залежно від соціального стану, рівня освіченості, етнічної приналежності носія мови. Крім того, усталений, значною мірою термінологізований лексичний інструментарій канцеляристів не завжди міг задовольнити потребу в означенні конкретних реалій чи явищ. За умов не надто мобільного інформаційного обміну прецедентні випадки означення та використання нових або не часто вживаних лексем, разом із існуючою ситуацією багатомовності, створювали усі підстави для поповнення юридичної мови новотворами та поширенню термінологічної синонімії.

Історико-філологічне опрацювання текстів документів середньовічного періоду передбачає урахування принаймні базових відомостей із дотичних наук: історії, права, соціології тощо, а подекуди й досить глибокого занурення у відповідну тематику. Так, при аналізі термінологічної складової тогочасного документа (формування та становлення термінологічної системи за умови одночасного функціонування та взаємодії кількох систем права) слід зауважити необхідність урахування особливостей архітектоніки – структурної будови текстів записів.

Короткий огляд публікацій із теми. Структурі складових українського латинськомовного документа присвячено праці зокрема Н. Яковенко, О. Купчинського, Д. Вашука, А. Матвієнко тощо, також при дослідженні стають у пригоді матеріали енциклопедично-довідкових видань та словників [7; 2; 1; 5; 3].

Мета. У поданій статті здійснено спробу виділення структурних компонентів найбільш інформативних для дослідження історії становлення та формування латинськомовної соціально-правової термінології в українській документації XVI-XVII століття. Для цього проаналізовано типові для тогочасного юридичного документа клаузули та виокремлено найперспективніші для встановлення основних тематичних груп розглядуваної термінології, та такі, що містять основний масив територіально й етнічно маркованої термі-

нології.

Матеріали і методи дослідження. Матеріалом слугували латинськомовні документи XVI-XVII століття, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву України в м. Києві. Під час роботи використано описовий метод із застосуванням відповідних прийомів класифікації і систематизації, що дозволило провести аналіз лексико-семантичного складу клаузул, також застосовано зіставний метод для з'ясування семантичних особливостей латинськомовної соціально-правової термінології в українському документі порівняно із відповідною юридичною термінологією класичного періоду.

Результати дослідження та їх обговорення. Як зазначила Н. Яковенко, «кожен писемний текст, зокрема й публічно-правовий або офіційний документ – майнова угода, заповіт, чиновницький рапорт і т. ін., – підлягає певній літературній конвенції. Для документів, наприклад, це усталений формуляр» [7, с. 243]. Дослідженням та класифікацією структурних компонентів юридичних документів займаються фахівці з дипломатички – однієї з допоміжних історичних дисциплін. Аналіз формуляра передбачає визначення його будови, поділу на частини і структурні компоненти – клаузули (клавзули), зауваження загальних і локальних характеристик кожного елемента, кількості клаузул і їх розташування у формулярі, врахування ступеня підпорядкованості будови тексту риторичним правилам і засадам аргументації та композиції, зауваження використання характерних топосів (образних, риторичних засобів, мовних кліше, типових порівнянь, зворотів, прикладів). Результати такого дослідження можуть слугувати джерелом додаткової інформації про час, місце створення документа тощо. Так, наприклад, Н. Яковенко зазначає, що «в умілих руках дослідника формуляр розповідь і про складніші речі. Наприклад, певні нюанси так званої аренги (вступної преамбули) до заповітів можуть засвідчити віросповідання заповідача (православне, католицьке чи протестантське), що його із самих майнових розпоряджень ми можемо і не висувати» [7, с. 243]. Варто зауважити, що опрацювання актової документації є завданням важливим, але не завжди легким для реалізації через значну видову різноманітність документації та часто брак спільних об'єднувальних елементів, необхідність урахування індивідуальних характеристик записів, які пов'язані не лише зі змістом, але й з навиками писарів (освітньою, фаховою підготовкою, досвідченістю саме у канцелярській роботі, застосуванні до певної міри «творчого» підходу) у створенні записів (підборі клаузул, їх розміщенні, смислового зв'язку між ними). Різна дипломатична структура, відмінність у будові формулярів і клаузул пов'язані також зі створенням у неоднакового рангу канцеляріях, взятих за основи зразках формулярів різного походження, зрештою відмінністю в історії формування, призначення, завдання, використання запису [5, с. 393].

Дипломатична структура актів та документів майже в усіх слов'ян та народів Західної Європи сформувалася це за часів раннього Середньовіччя [4]. Вже у XIII - першій пол. XIV ст. дослідники зауважують подібність, але не ідентичність будови документів, тобто ще у князівських канцеляріях дотримувалися

загальних засад написання та побудови юридичного документа. Середньовічний та ранньомодерний документ українського походження містив структурні ознаки як давньоруського дипломатію, базованого насамперед на візантійських зразках, так і західних зразків. Останні, звичайно, справили найбільший вплив на архітектоніку латинськомовного документа.

Усталеність структури та дотримання норм класичної латини при написанні урядових документів сприяли вживанню переважно загальноприйнятих та загальновикористовуваних кліше, які не мали принципальних відмінностей на території усїєї Європи. Але незначна специфіка у мовному оформленні та структуруванні все ж була присутня і визначалася у кожному окремому випадку місцевими особливостями того чи іншого різновиду латини та рівнем індивідуального володіння автором тексту цією мовою. Також подекуди варіювалась і структура побудови тексту.

Загалом виділяється два типи формулярів: повний, розширений (тричастинний [5] або трьохчастинний [7] і простий (скорочений), іноді окремо виділяють формуляр листа-звернення. Повний формуляр, як свідчить його назва, має тричастинну будову – складається зі вступного протоколу, власне змісту і закінчення (есхатоколу), кожна частина містить певну кількість клаузул. На українських теренах середньовічного та ранньомодерного періоду у латинськомовних документах частіше використовується майже повний формуляр із певними видозмінами у кількості, підборі, порядку розташування та наповнення клаузул, на які розділений текст.

Перша частина формуляра – вступний протокол, складається із таких клаузул як: інвокація, заголовок, датування (клаузула датації), салютація, інтитуляція, список членів уряду і присяжних, інскрипція.

Інвокація (лат. *invocatio*) — це заклик до Божого імені задля забезпечення успіху. Найбільш вживаною є формула «*In nomine Domini amen*».

Заголовок – назва змісту запису, часто у заголовку вказується прізвище контрагента.

Датування (*датація*) (лат. *datatio*) – зазначення місця і часу складання запису: «*Actum et datum Vilne feria sexta in Vigilia Sanctorum omnium. Anno domini Millesimo Quingentesimo Tricesimo Tercio*»

Клаузула датації може розміщуватися у кінці документа, або для уточнення у двох частинах формуляра (вступному протоколі та закінченні).

Салютація (*salutatio* від лат. *saluto* – вітаю) – побажання. Часто об'єднується з інтитуляцією.

Інтитуляція (*intitulatio* від лат. *intitulo* — титулюю) — називання особи, яка видає, або від імені якої видається документ (вказується власне ім'я, посада, звання, статус). Часто текст має описову форму: «*nos Wladislaus Dei gratia rex Poloniae*»; «*Nos Sigismundus dei gratia Rex Polonie, Magnus Dux Lithuanie, Russie, Prussie, Samogithiequae dominus et heres etc*»

Відповідно до інтитуляцій документи можуть бути розділені на такі групи: господарські (великокнязівські (або королівські – Н. Д.)); князівські та шляхетські [1, с. 238-9].

Список членів уряду і присяжних — перелік осіб, які представляють уряд.

Інскрипція (лат. *inscriptio*) — позначення адресата,

особи, на яку поширюється дія акта чи документа. Часто об'єднується із наратцією.

Класичний варіант основної частини формуляра – власне зміст містить такі клаузули як: арена (аренга), промульгація, наратція, петиція, диспозиція, санкція, короборація (корроборація) тестація.

Аренга (пізньюлат. *arenga* – впровадження, вступ) — преамбула, інформація про загальні мотиви зголошення для розгляду справи в уряді, повідомлення про причини обговорення справи. Основою аренги могли стати не лише юридично зумовлені причини, а й міркування філософського змісту (про смерть, справедливість тощо). Часто вживається при розгляді й оголошенні дарчих та заповітів: «*Quonia meaque in humanis aguntur facile oblivionis obducuntur caligine nisi litterarum ministerio et monimentis posteritatis commendata fuerint noticie*» або «*Ad perpetuam rei memoriam Ne gesta aut alique ordinationes et principum concessionones cum temporum labilitate pretereant et evanescent conveniens visum est ut litterarum apicibus sigillorum quae autenticorum appensione et testium annotatione ad posteritatis noticiam deducantur*».

Промульгація (лат. *promulgatio*) — оповіщення, оголошення, обнародування документа згідно волі зацікавленої особи. Найчастіше виражається формулами «*notum facimus*», «*notum esse volumus*». Ця клаузула часто співзвучна із заголовком.

Наррація (лат. *narratio* — розповідь, оповідь) — конкретні підстави та мотиви, що служать для розгляду справи, умови, що безпосередньо передують винесенню адміністративно-судового рішення.

Петиція (лат. *petitio* – прохання) – одна з факультативних клаузул, у якій вказується особа, на прохання якої видається документ. Як варіант – прохання про внесення відповідного запису до книг. На відміну від наратції у петиції вказувалося на факт звернення з офіційним проханням.

Диспозиція (лат. *dispositio* – розміщення, упорядкування) – виклад основного змісту повідомлення, що містить також розпорядження по суті справи.

Санкція (лат. *sanctio* – непорушне право, постанова) – попередження про наслідки невиконання розпорядження, засіб, який буде застосовано у випадку порушень (Боже покарання, штраф). Найчастіше зустрічається у документах судового характеру і може містити лише зобов'язання однієї зі сторін.

Короборація (*корроборація*) (*corroboratio* від лат. *corrobo* – зміцнюю, скріплюю, підтверджую) – вказівка на способи і засоби засвідчення документа, скріплення печаткою, часто вживається формула *sigilli nostri munimine roborari mandavimus (fecimus)*.

Тестація (*testatio* від лат. *testis* – свідок) – клаузула засвідчення, що вказує на коло причетних до події осіб, у присутності яких був складений документ, і які засвідчують його правову чинність. Іноді міститься у вступному протоколі.

Заключна частина формуляра – закінчення (есхатолог) традиційно складається з таких клаузул: датування (датація), сигнатура (підпису або підписів), апрекація, субскрипція.

Про клаузулу *датації* згадано вище, при описі складових вступного протоколу, у якому ця клаузула вживається частіше.

Сигнатура (*signatura*) – підпис, що у записах виражається словами, а іноді символами (наприклад хрестиком): «*Scripsit aut[em] ... p[rae]p[osi]tus vilnen[si] et Secretarius Regie*».

Апрекація (від лат. *apprecari* – молитися, просити) – коротка молитва або побажання, щоб викладене у документі стало довговічним, часто могла бути виражена словами уряду про тривалість і довговічність його рішень.

Субскрипція (лат. *subscriptio* – підпис) – завершальна клаузула формуляра документів, яка містить частковий свідчення.

Деякі із зауважених клаузул використовувалися факультативно, також іноді дещо видозмінювався порядок написання. Скорочений варіант формуляру найчастіше складався із інтитуляції, промульгації, наратції, диспозиції, короборації та датування [8, с.35-41].

Дипломатичні традиції діловодства не спричинювали повної тотожності у викладі змісту та оформленні документів, хоча у великих канцеляріях загального порядку дотримувалися частіше, зокрема й завдяки наявності формулярників – регламентованих взірців чи посібників, що слугували зразками для канцеляристів під час укладання текстів записів різних видів і типів документації та зумовлювали до певної міри уніфіковане вживання відповідної термінології. Зміна та розвиток формулярів записів із часом більше спричинювалися різноманітністю обставин та реалій, тож скоріше стосувалися змістового наповнення, а не формальностей викладу. Тож, звичайно, і динаміку та якісні зміни у розвитку та становленні соціально-правової термінології варто відслідковувати, насамперед опираючись на дослідження лексичного оформлення клаузул із найбільш можливою кількістю варіативних відхилень. Так, пласт соціальної термінології більшою мірою репрезентований у клаузулах інтитуляції, списку членів уряду і присяжних та підписах.

Зокрема, досить чітко виокремлюються терміни на позначення соціально-правового статусу: етнічна та релігійна приналежність (*Judei* (йудеї), *Russii*, *Rutheni* (русини), *Armeni* (вірмени), *Graeci* (греки або представники грецького обряду християнської церкви), *Latini* (представники латинської (католицької) церкви), *Graeci Romano uniti* (уніати – представники т. зв. уніатських церков, тобто об'єднаних з римською церквою східних церков, які після поєднання згідно Берестейської унії зберегли традиційну православну обрядовість) тощо.

Соціально-правова термінологія на позначення етнічної приналежності найбільше представлена серед документів цивільного, торговельного та кримінального права.

Висновки. Для засвідчення реалій побутування тієї чи іншої лексеми у функції правничого терміна загалом, очевидно, найбільш продуктивним є аналіз клаузул основної частини формуляра – наратції, диспозиції та санкції. Дослідження окремих семантичних груп соціально-правничої термінології XVI-XVII століть часто передбачає фокусування лише на певній клаузулі, або ж кількох частинах документа. Так, найбагатший матеріал для аналізу термінологічних

найменувань світських та церковних посад різного рівня відображено у клаузулах інтитуляції, наративі, інскрипції та петиції. Для виділення правових термінів із пенітенціарним значенням можна обмежитись виділенням лише клаузули санкції. А от для виокремлення найбільшої кількості термінів, що з'являються внаслідок взаємодії класичної латинської термінології та термінів звичаєвого права, або таких, які з'являються у результаті взаємодії латинської та міс-

цевих мов, чи просто новотворів, найбільш інформативними є клаузули наративу та, особливо, факультативної клаузули субскрипції, адже саме вони більшою мірою базувалися на свідченнях учасників судових процесів, а отже, більш вірогідним є припущення про те, що під час запису відповідальна особа найменше мала можливостей для заміни термінологізованої лексики на нормативні терміни (іноді також із метою якнайточнішої фіксації свідчень).

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващук Д. Дипломатичний аналіз українських актових джерел кінця XV — першої половини XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни. — К.: Інститут історії України, 2013. — №22. — С.238 — 258
2. Волинські грамоти XVI ст. / Упорядники: В. Задорожний, А. Матвієнко. — Київ, 1995. — 249 с. (Інститут української мови НАН України; Інститут української археографії НАН України 9 с.
3. Купчинський О. А. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII - першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти : Дис... д-ра наук: 07.00.10 - 2006. — 26 с.
4. Купчинський О. А. Розвиток галицько-волинського документа в контексті міжслов'янських зв'язків XIII—XIV ст // З історії міжслов'янських зв'язків. Збірник праць. — Київ, 1983. — С. 25—45
5. Купчинський О. А. Структурна будова (формуляр) записів в актових книгах Святоюрської юридики у Львові // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. — Вип. 20. — С. 392-413.
6. Миронова В. М. Граматичні особливості латинської актової мови XV-XVI ст. в Україні (на матеріалі городських і земських судових актів Галицької, Сяноцької, Перемишльської і Львівської адміністративних округ Галицької Русі) [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.14 ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1999. — 16 с.
7. Яковенко Н. М. Передумови поширення і характер латинського письма на Правобережній Україні (друга половина XV—перша половина XVII ст.) // Архіви України. — № 6. — К., 1978. — С. 8—19
8. Nowakowski T. Idee areng dokumentów książąt polskich do połowy XIII wieku. — Bydgoszcz : Wydaw. WSP, 1999. — 256 s.

REFERENCES

1. Vashchuk D. Diplomatic analysis of Ukraine statute sources at the end of XV — beginning XVI c. // Spetsialni istorichni dystsypliny. — K.: Instytut istorii Ukrainy, 2013. — №22. — P.238 — 258
2. Volynsky documents XVI c. / Compilers: V. Zadorozhnyi, A. Matviienko. — Kyiv, 1995. — 249 p. (Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy; Instytut ukrainskoi arkheohrafii NAN Ukrainy)
3. Kupchynskiy O. A. Statutes and documents of Galytsko-Volynsky Duchy in XIII - beginning XIV c. Reserch. Texts : dys... d-ra nauk: 07.00.10 - 2006. — 26 p.
4. Kupchynskiy O. A. Development of Galytsko-Volynsky document in the context of interslavic connection in XIII—XIV c // Z istorii mizhslovianskykh zviazkiv. Zbirnyk prats. — Kyiv, 1983. — P. 25—45
5. Kupchynskiy O. A. Structure of entries in statute books in Sviatoiursky yurydyka in Lviv // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: Zb. nauk. pr. — Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha NAN Ukrainy, 2011. — Vyp. 20. — P. 392-413
6. Myronova V. M. Grammar features of Latin statute language in XV-XVI c. in Ukraine (on material hrodsky and zemsky vessels papers in Halytska, Sianotska, Peremyshlska and Lvivska administrative district of Halytskaya Rus) [Tekst] : autoref. dys... kand. filol. nauk: 10.02.14 ; Kyivskiy un-t im. Tarasa Shevchenka. — K., 1999. — 16 p.
7. Yakovenko N. M. Background of sharing i character of Latin writing on Right Bank Ukraine (first part XV—beginning of XVII c.) // Arkhivy Ukrainy. — № 6. — K., 1978. — P. 8—19
8. Nowakowski T. Idee areng dokumentów książąt polskich do połowy XIII wieku. — Bydgoszcz : Wydaw. WSP, 1999. — 256 p.

Architectonics of Ukrainian XVI-XVIIth century's document: influence on Latin language socio-legal terminology research

N. V. Davydenko

Abstract. This article considers the research features of socio-legal terminology in Ukrainian documents in XVI-XVII centuries in the context of their structure, components, that is according to documents architectonics. In that connection, the most informative analysis is based on documents main body's clauses: narration, disposition and sanction, which are taken from civil, criminal and trade law. But certain terminology group research is focused on different document's parts and clauses.

Keywords: architectonics, Latin document, social and legal terminology, term, structure, clause.